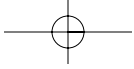

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΔΑ

Ιστορίες μετανάστευσης μέσα από παράνομα μονοπάτια, χώρος και ταυτότητες*

Σε αυτή την εργασία επιχειρείται μια ανθρωπολογική προσέγγιση της διαλεκτικής σχέσης του λάθρα, του παράνομα μετακινούμενου μετανάστη με τον φυσικό χώρο, τη διερεύνηση αναλυτικότερα των τρόπων που το φυσικό περιβάλλον, ορεινό και δύσβατο κατά βάση, μπορεί να μετασχηματίζεται, να εξανθρωπίζεται και να παίρνει νοήματα από τους «λαθρομετανάστες»¹ που τον χρησιμοποιούν, να γίνεται δηλαδή τόπος και κοινωνικός χώρος. Το θέμα γενικότερα συνδέεται με τη σύγχρονη μετανάστευση και τη σχέση του μετανάστη με το χώρο και τον τόπο. Είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικό που τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί νέες τάσεις στην κοινωνική έρευνα που καταθέτουν έναν ανανεωμένο ανθρωπολογικό² αλλά και ιστοριογραφικό και κοινωνιολογικό λόγο για το φαινόμενο της μετανάστευσης.³

Μεταξύ των νεότερων προσεγγίσεων της σύγχρονης ανθρωπολογικής έρευνας της μετανάστευσης, είναι και αυτή που διερευνά τη δράση των κοινωνικών υποκειμένων (ως ατόμων και ως ομάδας) στη συγκρότηση του χώρου, τη διαλεκτική σχέση χώρου, κοινωνικών διαδικασιών και υποκειμένων στις συνθήκες ρευστότητας και ασυνέχειας. Αυτή η προσέγγιση ενισχύθηκε ιδιαίτερα αφότου ο χώρος αντιμετωπίστηκε ως φυσικός και ταυτόχρονα κοινωνικός χώρος, ως κοινωνική και πολιτισμική, κατά βάση, διαδικασία και γενικότερα ως το πεδίο δράσης, το πεδίο των κοινωνικών και οικονομικών σχέσε-

ων, το πεδίο των συμβολικών αναπαραστάσεων και του διαλόγου του ανθρώπου με τον φυσικό χώρο.⁴

Υπό αυτή την οπτική, η παρούσα εργασία επικεντρώνει το ενδιαφέρον της σε δύο θέματα: α. στην «παράνομη» μορφή της μεταναστευσης στην Ελλάδα, και β. στη διαπλεκόμενη, στη διαλεκτική, όπως ήδη σημειώθηκε, σχέση του λάθρα μετακινούμενου μετανάστη με το χώρο. Πώς τον οικειοποιεί, πώς ως κοινωνικό υποκείμενο που βρίσκεται «σε λάθος θέση» (*matter out of place*), και ως υποκείμενο που διαπερνά τα αποδεκτά όρια του κοινωνικού, διαμορφώνει και δίνει νοήματα και περιεχόμενα στον τόπο που διαβαίνει. Πώς, τέλος, σε συνάρτηση βιώνει και «σκέφτεται» το χρόνο, τον «κοινωνικοποιεί», ειδικότερα αυτόν της νύχτας, αφού κατά κανόνα τότε μετακινείται για να αποφύγει τις συλλήψεις και τις απελάσεις.

Νύχτα, νύχτα κυρίως περνάγαμε πάνω στα βουνά σαν τα φαντάσματα και τα σκυλιά από πίσω μας» (Εικόνα 1).

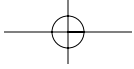

Εικόνα 1

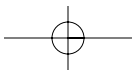
Αναλυτικές κατηγορίες που θέτουν και τον ευρύτερο θεωρητικό προβληματισμό της παρούσας εργασίας είναι ο χώρος, ο πολιτισμός, η ταυτότητα και η σχέση μεταξύ τους. Στα δεδομένα της παγκοσμιοποίησης και των αδιάλειπτων διακινήσεων και μετακινήσεων ανθρώπων, αγαθών και ιδεών κ.λπ., οι έννοιες του πολιτισμού και της

ταυτότητας και της σχέσης τους με τη χωρική διάσταση⁵ αποδεικνύονται άλλοτε ως έννοιες που είναι απόλυτα συνδεδεμένες με τον χώρο/τόπο παραγωγής και αναπαραγωγής τους, ριζωμένες στο τοπικό, και μόνον εκεί θεωρούνται ότι έχουν το νόημά τους για την κοινωνική ομάδα, και άλλοτε ως προϊόντα που δεν εδράζονται σε έναν συγκεκριμένο χώρο, αλλά αντίθετα εμφανίζονται ανεξάρτητες, ρευστές αλλά με σημασίες παντού και οπουδήποτε το κοινωνικό υποκείμενο τους δώσει νόημα. Σε κάθε περίπτωση, εκείνη η αντίληψη περί του τόπου που αναζητεί τον καθορισμό των ορίων και τον προσδιορισμό μιας και μοναδικής ταυτότητας, δηλαδή ενός «μέσα» και ενός έξω (*εμείς/αυτοί*), εμφανίζεται περιορισμένη.

Σημειώνεται ότι η εργασία αναφέρεται στους αλβανούς μετανάστες και το εμπειρικό κομμάτι της βασίζεται στη διεξαγωγή επιτόπιας έρευνας σε παραμεθόριες περιοχές της Ηπείρου και της Αλβανίας, προκειμένου να ανιχνευτούν και να χαραχθούν οι ξεχωριστές διαδρομές και τα μονοπάτια της παράνομης εισόδου και μεταναστευτικής ροής από την Αλβανία στην Ελλάδα, να εντοπιστούν τα υλικά και πολιτισμικά σημάδια που μεταβάλλουν τον άγριο, ορεινό κυρίως χώρο σε κοινωνικό χώρο, να καταγραφούν επίσης ιστορίες ζωής και μαρτυρίες μεταναστών και μεταναστριών από την Αλβανία που ήρθαν στην Ελλάδα (και μετά ίσως από περιπλάνηση, ζουν στην Ήπειρο), διασχίζοντας τις χαραγμένες από τους ίδιους κρυφές διαδρομές που άνοιξαν μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος το 1990. Μία πρώτη αποτύπωση των παράνομων διαδρομών, που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια, έγινε με τη χρήση του τηλεάτλαντα της Google Earth. Η ανάλυση των ιστοριών ζωής και των μαρτυριών μας δίνει σημαντικές πτυχές για την κατανόηση του φαινομένου της σύγχρονης μορφής μετανάστευσης. Οι ιστορίες ζωής αποτελούν αφηγηματικές παρουσιάσεις του εαυτού και εμπεικλείουν μια από τα μέσα ιστορική ερμηνεία για τη μετανάστευση. Ως εκ τούτου, αποτελούν πολύτιμο υλικό τόσο για τη μελέτη του ρόλου του ατόμου στην ιστορική διαδικασία όσο και για τη μελέτη των συλλογικοτήτων που αυτό ανήκει. Σε αυτά τα πλαίσια, οι ανθρωπολογι-

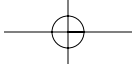
κές μέθοδοι για τη μελέτη της μετανάστευσης έχουν συγκεντρώσει αξιόλογα δεδομένα προερχόμενα από τις ατομικές ιστορίες και εμπειρίες ζωής. Αν και διαφέρουν οι τρόποι που οι ανθρωπολόγοι και ιστορικοί ερευνητές⁶ δίνουν φωνή στους αφηγητές και οι τρόποι που τη χρησιμοποιούν και την ερμηνεύουν, ωστόσο σχεδόν όλοι στις έρευνές τους δίνουν προσοχή στην ιστορία που λέγεται από την πλευρά του δρώντος υποκειμένου. Γενικά προσπαθούν να εντάξουν και να κατανοήσουν τη ζωή του αφηγητή και τη σημασία της στα πλαίσια της ευρύτερης ιστορίας και κουλτούρας και να συνδέσουν την ατομική εμπειρία με την ευρύτερη συλλογική. Αυτή η σύνδεση της ατομικής εμπειρίας και μνήμης με την αντίστοιχη συλλογική υποδείχτηκε από την ανάλυση του λόγου και της μνήμης των ίδιων των αφηγητών-μαρτύρων. Τα επαναλαμβανόμενα, κοινά αφηγηματικά μοτίβα τους διαμόρφωσαν κοινά και επαναλαμβανόμενα επίσης στερεότυπα, που έδειχναν ότι το άτομο ανακαλεί και ανασυγκροτεί το παρελθόν του πάντα ως μέλος μιας ομάδας⁷ και, ως εκ τούτου, ο λόγος του αποκαλύπτει τις κοινωνικές και πολιτισμικές συμπεριφορές και ιστορικές ερμηνείες των ομάδων που εντάσσει τον εαυτό του (των μεταναστών, της οικογένειάς του, της εθνότητας κ.λπ.), ενώ ταυτόχρονα μας δίνει στοιχεία για το ρόλο του ατόμου στην ιστορική διαδικασία. Προσεγγίζοντας, λοιπόν, την ατομική εμπειρία και μνήμη, φτάνουμε στη μελέτη της κοινωνικής ομάδας, μέσα στα όρια της οποίας η υποκειμενική διάσταση της μνήμης αναπτύσσεται και λειτουργεί στη μελέτη γενικότερα της από τα μέσα μεταναστευτικής ιστορίας. Παράλληλα, και δεδομένου ότι η αφήγηση ζωής βασίζεται στη μνήμη, προσεγγίζονται οι διάφορες και οι πολλαπλές πολιτισμικές ταυτότητες στο παρόν. Επισημαίνεται ότι η μνήμη ως παροντική δράση γίνεται αντιληπτή ως διαδικασία της σχέσης παρελθόντος και παρόντος. Οι παραγόμενες επομένως αναπαραστάσεις του παρελθόντος συνιστούν από αυτή την άποψη μια μορφή κοινωνικής δράσης, δια της οποίας συγκροτούνται ή υποστηρίζονται οι διάφορες μορφές της ταυτότητας του παρόντος.

Αναλύοντας στη συνέχεια το υλικό των ιστοριών ζωής προκύπτει, μεταξύ των άλλων, ότι ο φυσικός χώρος και ο τόπος αποτελούν άλλοτε ένα προσδιοριστικό και συστατικό στοιχείο στη συγκρότηση της ταυτότητας και άλλοτε συμμετέχουν στη ρευστοποίησή της, στην εκκρεμότητά της. Για την πρώτη εκδοχή ένα καλό παράδειγμα μας δίνει ο λόγος των μεταναστών και μεταναστριών αλβανών πολιτών, ελληνικής καταγωγής, οι οποίοι συχνά στην Ελλάδα αυτοπροσδιορίζονται ή ετεροπροσδιορίζονται ως Έλληνες της Αλβανίας ή ως *Βορειοηπειρώτες*. Κατοικούν σε παραμεθόριες πόλεις και χωριά της νότιας Αλβανίας.⁸ Έτσι, η έντονη εγγύτητα στο χώρο που έχουν οι δύο πλευρές, παρά τις διαφοροποιήσεις που διαμόρφωσαν στο χώρο οι ευρύτεροι κοινωνιοϊστορικοί παράγοντες, συνιστά το κατεξοχήν στοιχείο ανάπτυξης του αισθήματος ενός κοινού ανήκειν με τους Έλληνες της Ελλάδας⁹ και συγκρότησης μιας κοινής πολιτισμικής ταυτότητας. Εκφράσεις όπως «είμαστε από κει», «είμαστε από την άλλη μεριά του βουνού, της πλαγιάς», «είμαστε από μέσα», «σας νιώθαμε», «ακούμε που αλυχτάνε τα σκυλιά», υποδηλώνουν και επικαλούνται καταξιωμένες και αυθόρμητες σχέσεις οικειότητας και αλληλογνωριμίας με βασικό συντελεστή τους τη χωρική πραγματική ή συμβολική διάσταση. Ειδικότερα μετά το οριστικό κλείσιμο των συνόρων το 1967,¹⁰ η εγγύτητα στο χώρο ήταν εκείνη που συνέβαλε στη συγκρότηση μιας διασυννοριακής, πολιτισμικής ταυτότητας. Η τελευταία ακουμπά πάνω στις ενεργοποιημένες αισθήσεις της ακοής και των γεύσεων, στη φαντασία, στα αισθήματα, στη μνήμη της κοινής λαϊκής κουλτούρας (τραγούδια, χοροί). Η αίσθηση ιδιαίτερα της ακοής, η κατεξοχήν συνυφασμένη με τις κοινωνίες και τους πολιτισμούς της προφορικότητας, αναδεικνύεται σε κατεξοχήν μέσο συμμετοχής και ενσωμάτωσης στο κοινό ανήκειν.

Μια άριστη απόδοση της σημασίας του τόπου για τη συγκρότηση της ταυτότητας και της ένταξης μας δίνει ο Σωτήρης Δημητρίου στο διήγημά του «Τους τα λέει ο Θεός»:

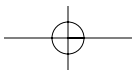
Το χωριό μου είναι πίσω απ' την Πόβλα. Συγγενικά χωριά είμαστε, μια πλαγιά μας χωρίζει. Εμείς από κει, η Πόβλα από

δω. Η γνώμη μας όλα τα χρόνια ήταν εδώ σε σας. Με το αυτί σας ακολουθούσαμε. Λάλαγε ο πετεινός στο χωριό σας λάλαγε και στο δικό μας. Άσφαλτο ρίξταν τον Νοέμβριο του '75... Σας ακούγαμε... Το '65, το '68 και το '70 στην Πόβλα χτίσταν καινούριες εκκλησίες. Ήταν άλλο το καμπάνισμα... Με το αυτί σας ακολουθούσαμε. Έφερνε καμιά φορά ο αέρας κλαρίνο απ' το πανηγύρι της Άη Παρασκευής... Μερακλώνομασταν με την Δεροπολίτισσα και το Δέλβινο και το Τεπελένι...¹¹

Αντίστοιχες σημασίες αποκτά η χωρική διάσταση για όλο τον αλβανικό πληθυσμό που μοιράζεται τον παραμεθόριο τόπο.

Η ανάλυση της σύγχρονης μετανάστευσης προς τη νότια Ευρώπη και την Ελλάδα¹² ειδικότερα δείχνει, μεταξύ άλλων, ότι η παγκόσμια οικονομική αναδιοργάνωση και άλλοι επιμέρους παράγοντες έχουν διαμορφώσει νέες μορφές μετανάστευσης και κινητικότητας, των οποίων τα προσδιοριστικά χαρακτηριστικά είναι η μαζικότητα του φαινομένου, ο ανεπίσημος χαρακτήρας των μεταναστεύσεων, ο μεγάλος αριθμός των εθνικοτήτων των μεταναστών, οι άτυπες μορφές εργασίας¹³ κ.λπ., και βέβαια η μη νόμιμη ή κρυφή είσοδος στη χώρα υποδοχής. Στην Ελλάδα αυτή η μορφή πήρε εκρηκτικές διαστάσεις στο τέλος της δεκαετίας του '80 και τη δεκαετία του '90 με το μεταναστευτικό κύμα που προερχόταν από την πρώην ΕΣΣΔ και τις άλλες ανατολικές χώρες και με το μαζικό, απρογραμματίστο και σπασμωδικό μεταναστευτικό κύμα το προερχόμενο από την Αλβανία. Ο αριθμός της αρχικής μαζικής και κατοπινής μεταναστευτικής ροής στην Ελλάδα παρέμεινε ως το τέλος της δεκαετίας του '90¹⁴ ανυπολόγιστος και, βεβαίως, σε καθεστώς παρανομίας και ανασφάλειας στο σύνολό του. Οι κατά περιόδους μαζικές απελάσεις (εικόνα 2) ιδιαίτερα κατά τα έτη 1992-1996 (που έφταναν και τις 200.000 ετησίως) σκιαγραφούν ωστόσο ως ένα βαθμό τα συντριπτικά μεγέθη αυτής της μορφής μετανάστευσης, αλλά δεν δίνουν ασφαλή στοιχεία δεδομένου ότι οι απελαθέντες διέσχιζαν εκ νέου τα ελληνοαλβανικά σύνορα και επανέρχονταν.¹⁵ Έναν πρόσθετο λόγο στη δυσκολία του υπολογισμού του αριθμού των παράνομων μεταναστών δημιούργησαν οι

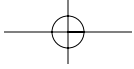

ευνοϊκότερες σε σχέση με τους άλλους μετανάστες νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούσαν όσους είχαν, ή ισχυρίζονταν ότι έχουν, ελληνική καταγωγή. «Η παροχή, π.χ., της τριετούς κάρτας παραμονής, και σπανιότερα η παροχή της ελληνικής υπηκοότητας, στους εξ Αλβανίας έλληνες ομογενείς νομιμοποιούσε προσωρινά έναν σημαντικό αριθμό μεταναστών, αλλά δεν φαίνεται να μετέβαλε ως το 2004 και πολύ την πραγματική και κοινωνική θέση τους ως ανεπίσημων μεταναστών, παρά το γεγονός ότι οι τελευταίοι επιδίωκαν με ένα ευρύτατο πλαίσιο κοινωνικών και συμβολικών πρακτικών να κτίσουν ένα κοινό εθνοτικό ανήκειν στην ελληνική κοινωνία και να το νομιμοποιούν, επικαλούμενοι ένα ιστορικό και πολιτισμικό συνεχές».¹⁶

Εικόνα 2

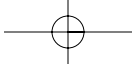
Στο σύνολό τους οι Αλβανοί, σύμφωνα με την απογραφή του 2001 (που καταγράφει τουλάχιστον 800.000 μετανάστες συμμετέχοντες παραγωγικά στον κοινωνικό ιστό εκτός Ε.Ε.), αποτελούσαν ήδη το 56% του συνόλου των μεταναστών. Το προαναφερόμενο ποσοστό εμφανίζει την Ελλάδα ως τη μοναδική χώρα της Ε.Ε., όπου το μισό και πλέον ποσοστό των μεταναστών της προέρχεται από μια μόνο εθνικότητα¹⁷ και ταυτόχρονα βρισκόταν σε καθεστώς παρανομίας,

επίσημα ως το 1997, όπου αρχίζουν προγράμματα νομιμοποίησης.¹⁸ Σχεδόν στο σύνολο οι αφηγήσεις και οι αυτοαναπαραστάσεις των μεταναστών και μεταναστριών αναδεικνύουν με επαναλαμβανόμενο και στερεοτυπικό τρόπο ως καθοριστική για τη ζωή τους την πολιτισμική ταυτότητα και εμπειρία του παράνομου μετανάστη, του κυνηγημένου, όμως η αναφορά σε αυτή την εμπειρία είναι αντιπαραθετική σε αυτή της τωρινής τους νομιμότητας, δηλαδή με αυτήν του «εργαζόμενου», «του ασφαλισμένου», του ικανού να συνδεθεί πλέον με το ελληνικό πλαίσιο αναφοράς που τον περιβάλλει. Αυτή τη σύνδεση την πετυχαίνει μέσω της γρήγορης εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, μέσω της αλλαγής του ονόματός του, μέσω της θρησκευτικοποίησής του (Εικόνα 3), των επιγαμιών (Εικόνα 4), της επίκλησης της κοινής πολιτισμικής κληρονομιάς (Εικόνα 5), μέσω της ανέγερσης μνημειακών τόπων σε απαγορευμένους γι' αυτούς δρόμους, μέσω τέλος του προτύπου του οικογενειάρχη¹⁹ που επιδιώκει να έχει, κάνοντας κάθε προσπάθεια να φέρει στην Ελλάδα όλη του την οικογένεια και να την κρατά ενωμένη.

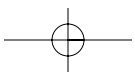
Εικόνα 3

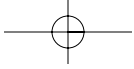

Εικόνα 4

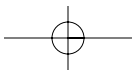
Εικόνα 5

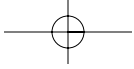

Τώρα έχουμε χαρτιά, ποιος μας πιάνει, πάμε στην πρεσβεία σαν κύριοι, παίρνουμε τη βίζα, περνάμε σαν κύριοι τα σύνορα... Για να μας διευκολύνουν, λέω, έκαναν πολλά τελωνεία. Εκτός από της Κρυσταλλοπηγής που υπήρχε επί Χότζα, έκαναν μετά και της Κακαβιάς, του Μαυρομάτι, της Μέρτζιανης... Τι τα θες, εγώ έκανα 12 μέρες να φτάσω στη Λάρισα μέσα απ' τα βουνά σαν το άγριο το ζώο, έμεινα τρεις μέρες χωρίς ψωμί και όπως έφτασα μ' έπιασαν και με ξανάστειλαν πίσω. Δέκα φορές πέρασα κρυφά τα σύνορα. Πίσω αυτοί εμένα, πάλι εγώ εδώ. Και πού δεν πήγα, μέχρι Κρήτη έφτασα. Δυο φορές γύρισα μόνος μου πίσω. Τη μια φορά γιατί είχα τη γυναίκα με τα παιδιά μέσα και πήγα να τους πάρω, την άλλη γιατί πέθανε η μάνα. Τώρα αναγνωρίστηκα, βρε αδελφέ, έχω πρόσωπο, έχω χαρτιά, γράφει είμαι ο τάδε, Αλβανός, δουλεύω και ζω εδώ, πάω κι έρχομαι όποτε θέλω μέσα. Βέβαια οι δρόμοι οι κρυφοί είναι ανοικτοί, μπαινοβγαίνει συνέχεια κόσμος, δεν παίρνουν όλοι χαρτιά... Δεν είναι όμως τόσο πολλοί όπως πριν... (Θόδωρος 38 ετών από Λισκοβίκι).

Η παραπάνω αναφορά στα ποσοτικά στοιχεία της ανεπίσημης μετανάστευσης των Αλβανών στην Ελλάδα έχει στην παρούσα έρευνα νόημα στο βαθμό που παραπέμπει, εν πολλοίς, στα μεγέθη επίσης της παράνομης εισόδου στη χώρα, στα μεγέθη των λάθρα μετακινούμενων ανθρώπων από «παράνομα» επίσης μονοπάτια και δύσβατα περάσματα. Αυτούς τους κρυφούς βουνίσιους δρόμους επιχειρώ στη συνέχεια να χαρτογραφήσω βασιζόμενη στο ικηλάτισμα της βιωμένης εμπειρίας και της μνήμης των ανθρώπων που τους χάραξαν και τους διέσχισαν, ενώ παράλληλα αναζητούνται πάνω τους κάποια θεατά και αθέατα σημάδια που καθιστούν το χώρο κοινωνικό, πεδίο δράσης και πεδίο επίσης αποκατάστασης σχέσεων με το παρελθόν της πολιτισμικής ενότητας αλλά και της ετερότητας. Η προσέγγιση ταυτότητας/ετερότητας γίνεται με πολλούς τρόπους (π.χ. με επιγαμίες), κυρίως όμως μέσω της κοινής παράδοσης, του τραγουδιού και του χορού.²⁰ Επισημαίνεται ότι πολλά σημερινά μονοπάτια που άνοιξαν οι μετανάστες για να περάσουν από την Αλβανία προς την Ελλά-

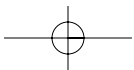

δα αποτελούσαν στο παρελθόν για τους ανθρώπους της παραμεθόριας περιοχής μέρος του δικτύου επικοινωνίας τους.

Ο δρόμος της Βέργα-Κότσκα ήταν ένας από αυτούς που παίρναμε πολλοί, πάρα πολλοί. Παλιός δρόμος, μεγάλος δρόμος, παλιός από το Βυζάντιο ακόμα. Μέχρι και τον πόλεμο του '40 τα σύνορα ήταν ανοιχτά. Πηγαioέρχονταν οι άνθρωποι... Είχαν μαγαζιά, ψώνιζαν. Τώρα όλα λειτούργησαν, όπως ήταν πριν, μόνο που εμείς κινούμασταν τη νύχτα (μαρτυρία από τον Μάρκο).

Είναι ιδιαίτερα δύσκολο να χαρτογραφηθούν και να χαραχτούν όλα τα παράνομα και κρυφά μονοπάτια που διανοίχθηκαν πάνω στα ηπειρωτικά βουνά με το συχνό περπάτημα και πήγαιν' έλα των αλβανών μεταναστών και μεταναστριών. Και αυτό γιατί κάθε μετανάστης ή κάθε ομάδα μεταναστών διέγραφε ή έπαιρνε, ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες, με τις περιπολίες ή με τους κινδύνους σύλληψης που συναντούσε ή για άλλους λόγους, μια ξεχωριστή πορεία και ανακάλυπτε τα δικά του περάσματα. Ωστόσο, η βιωμένη εμπειρία και η μνήμη των περισσότερων καταλήγει να διαμορφώσει ένα βασικό δίκτυο κρυφών δρόμων που επέτρεπε, τις αρχές της δεκαετίας του '90, την αθέατη, κατά κανόνα, νυχτερινή διάβαση των συνόρων και τη μετακίνησή τους προς το εσωτερικό της χώρας. Αυτό το νυχτοπερπατημένο, δύσβατο ορεινό δίκτυο του παραμεθόριου ηπειρωτικού χώρου παρουσιάζεται ενδεικτικά στη συνέχεια.

Α. μέσω της Ερσέκα της Αλβανίας πάνω στον Γράμμο και από εκεί προς Πληκάτι, Ασημοχώρι, Χιονιάδες, Πυρσόγιαννη, Επταχώρι, Πεντάλοφο. Στη συνέχεια, ή έπαιρναν το δρόμο προς Γρεβενά ή προς Νεάπολη (Πίνακας 1). Πρόκειται για δρόμο που στη συλλογική μνήμη συνδέθηκε με το θάνατο πολλών και με την εμπειρία πολλών κακουχιών. Υπολογίζεται ότι πάνω από 300 άτομα βρήκαν το θάνατο από το κρύο ή τις κακουχίες ή αποτέλεσαν βορά των λύκων και άλλων άγριων ζώων.

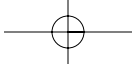
Πιν. Ι

Στο Γράμμο πολλοί, χάθηκαν, πολλοί... Απ' το κρύο, την πείνα και τους λύκους, σ' έτρωγαν οι λύκοι... Πέντε παιδιά είπαν στο χωριό ότι χάθηκαν έτσι... Στα σύνορα προς Δρυμάδες χάθηκαν πολλοί... Και στο ποτάμι, έκαναν να περάσουν με ένα φελιζόλ, εκεί στις Πόβλα χάθηκαν πολλοί... Πνίγονταν ή τους έτρωε το γουρούνι της θάλασσας... το λαυράκι. Άλλοι εξαφανίστηκαν. Κανείς δεν ξέρει αν ζουν κι αν πέθαναν... Ακούς και τους ψάχνουν στην τηλεόραση, ψάχνουν να βρουν τους δικούς τους.

Και φέτος τον χειμώνα πήγε να καθεί κόσμος. Έρχονταν από Πρεμετή, τους βρήκαν ευτυχώς με το κινητό. Χάθηκαν πολλοί.

Ταυτόχρονα όμως πρόκειται για δρόμο που ενεργοποιεί τη μνήμη της διασυννοριακής καθημερινότητας και επικοινωνίας που ίσχυε ως τον πόλεμο του '40:

Από το Λισκοβίτσι είμαι. Ο πάππος έλεγε ότι τα ψώνια, «το παζάρ», το έκανε στο Πληκάτι.

Β. Ένας άλλος δρόμος είναι μέσω της Σωπικής της Αλβανίας προς το φυλάκιο Δρυμάδες (Πίνακας 2). Από εκεί προχωρούν προς το Κεφαλόβρυσσο και βγαίνουν Πωγωνιανή. Στη συνέχεια, αν ο προορισμός τους είναι α. τα Γρεβενά, προχωρούν μέσω της Παλιάς Κλειδωνιάς προς το Πάπιγκο, το Τσεπέλοβο και μετά φτάνουν στο Μακρίνο, Βωβούσα και συνεχίζουν προς Γρεβενά, και β. αν είναι προς Γιάννενα παίρνουν ένα παρακλάδι του παραπάνω μονοπατιού, φτάνουν στους Ασπραγγέλους, πέφτουν στον κάμπο της Λαμψίστας και από κει κατευθύνονται προς Γιάννενα.

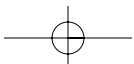

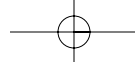
Πιν. 2

Βα. Ένας άλλος δρόμος είναι μέσω Πρεμετής, Περνούν κάτω από το Μολυβοσκέπαστο, φτάνουν στον Ελαφότοπο, στους Ασπράγγελους συνεχίζουν μέσα σε άλλα χωριά του Ζαγορίου και φτάνουν προς την Κόνιτσα.

Γ. Από Κακαβιά-Κτίσματα,²¹ Περιστερί, Κεράσοβο, Σιταριά, Παρακάλαμο, Λιγοψιά, Νεοχώρι, Ροδοτόπι, πίσω από τη Ζωδοχο και κατευθύνονται προς τα Γιάννενα.

Δ. Από Δερόπολη περνούν ανάμεσα από Χαραυγή και Καστανή, περνούν στη Στρατίνιστα, Άνω Λάβδανη, ανεβαίνουν από το βουνό Κασσιδιάρη και από κει Παρακάλαμο (Πίνακας 3).

Πιν. 3

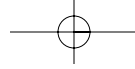
Δα. Από Λούγκο (Longo): Καστανή-Λάβδανη, Λίστα, Καλλιθέα, Ραβενή Βροσύνα και φτάνουν Παραμυθιά.

Ε. Από Πωγώνι: α. Αγία Μαρίνα, Βραστοβά, Αετόπετρα, Δεσποτικό, Σουλόπουλο και από εκεί είτε προς Γιάννενα είτε προς Ηγουμένητσα ή συνεχίζουν προς Βουτσαρά και φτάνουν στην οδό Εγνατία και συνεχίζουν.

Εα. Αγία Μαρίνα, στο βουνό Μουργάνα, Λίτσα, Κεραμίτσα, Ριζό Θεσπρωτίας, Φιλιάτες ή από Μουργάνα κατεβαίνουν στο Ριζό Ιωαννίνων, Εκκλησοχώρι, Βουτσαρά, Πολύδωρο, Γρανίτσα, Δικούνι, Τύρια και Εγνατία.

Στ. Από το βουνό Μουργάνα φτάνουν στον Τσαμαντά, στους Άγιους Πάντες, στο Νεοχώρι, στη Δάφνη, στην Κοκκινιά, στη Νεράιδα (Μενίνα). Εκεί διασχίζουν το ποτάμι που προκάλεσε το θάνατο πολλών.

Χάθηκαν πολλοί, νέα παιδιά. Το πέρασα κι εγώ. Με φελιζόλ. Έφτασα εκεί το απόγευμα. Ήμασταν τρεις. Άλλοι μας είχαν πει πού θα είχαν αφήσει τα φελιζόλ, ξέρεις ένα πλατύ κομμάτι που το πιάνεις και σε κρατάει επάνω... Φοβόμουν... όλοι λέγανε ότι είναι επικίνδυνο. Και φέτος πάει ένα παιδί. Το χειρότερο είναι ότι ακούγονται διάφορα. Πάει ο ένας, πάει ο

άλλος. Κανείς δεν ξέρει πόσοι, τότε, αν πράγματι κάθηκαν εκεί στο νερό... Έτσι μένουν άκλαυτοι... εκτός κι αν έχεις κορμιά μπροστά σου.

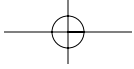

Πιν. 4

Ζ. Από Κοιτσόβι: Κάποιοι πηγαίνουν από τον Κάτω Αετό που είναι παλιά διάβαση... Κυρίως όμως παίρνουν το μονοπάτι που οδηγεί στην Παλιά Σαγιάδα και από κει φτάνουν στο Ασπροκκλήσι, στους Μύλους και μετά στους Φιλιάτες (Πίνακας 4) ή στην Ηγουμενίτσα.

Μιλιούνια περάσαμε από αυτό το μονοπάτι, στο βουνό και φτάναμε παλιά Σαγιάδα. Παλιό μονοπάτι που το κάναμε εμείς με τα ποδιάρια μας ξανά στρωμένο. Στεκόμασταν στην παλιά Σαγιάδα μέρες, ώσπου να μπορέσουμε να κάνουμε κατά την Ηγουμενίτσα. Τον πρώτο καιρό μας περίμεναν, μας τακτοποιούσαν στον καταυλισμό.²² Βρίσκαμε και καμιά δουλειά... Για κάνα δυο χρόνια έτσι ήταν... Μετά όμως... άρχισε η σκουπά... Στην αρχή έδωχναν τους Αλβανούς άρον άρον, νύχτα μέρα, καμιόνια ολόκληρα και μετά ήρθε και η σειρά μας... Άρχισε το μέσα έξω μετά... να ψάχνεις για χαρτιά, για δουλειά, για φα... (Χρήστος από Άγιους Σαράντα)

Ο Βασίλης, έτσι τον είπαμε. «Κίνησε από τους Άγιους Σαράντα, παραμονή Πρωτοχρονιάς μαζί με άλλους 300. Άγιοι

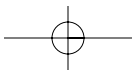

Σαράντα-Κουφίρι (σύνορο) 16 ώρες. Σαράντα Λεζίντσα-Τσαμαντά... έφυγε από την Ελλάδα, από το πέρασμα της Λεζίντσας. Όπως ακριβώς ήρθε... Μόνο που βρήκε την πόρτα ανοιχτή και δε χρειάστηκε, όπως χιλιάδες, να κόψουν το σύρμα» (*Τα Νέα*, 7 .1.1991).

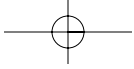
Η έρευνα έδειξε επίσης ότι η προετοιμασία της αναχώρησης, μετά βέβαια από το πρώτο μαζικό κύμα φυγής των αρχών της δεκαετίας του '90, διατηρούσε κάτι από τα στοιχεία των κοινωνικών και συμβολικών πρακτικών που ίσχυαν στα μεταναστευτικά ρεύματα του παρελθόντος. Η οργάνωση, π.χ., της ομάδας των μεταναστών γινόταν στη βάση των παραδοσιακών οικογενειακών-συγγενικών και κοινοτικών σχέσεων, της εθνότητας, της ηλικίας και του φύλου. Παρά το γεγονός ότι η θηλυκοποίηση της μετανάστευσης έχει αυξητική τάση στα σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα και συνιστά μάλιστα σε συγκεκριμένες εθνικότητες βασικό χαρακτηριστικό της, η αλβανική μετανάστευση ακολούθησε τα σταθερά μοντέλα που ίσχυαν στην προ του 1940 περίοδο, όπως αυτό της μετανάστευσης των αντρών και των γυναικών/οικογενειών που περίμεναν πίσω.

Συνηνοούμασταν, μαζεούμασταν πέντε δέκα άτομα συγγενείς, φίλοι, χωριανοί, να γνωριζόμαστε μεταξύ μας, παίρναμε την απόφαση και, όταν κανονίζαμε, φεύγαμε. Έτσι φεύγαμε... Μαζί μας είχαμε μια αλλαξιιά ρούχα, λίγο φα_ και καν νάιλον να κουκουλωνόμαστε στη βροχή και το κρύο. ...Τις γυναίκες και τα παιδιά τσ' αφήναμε πίσω. Όλοι σχεδόν φέρναμε αργότερα τις γυναίκες και τα παιδιά, νάχαμε κάπως στρώσει... Τον πρώτο καιρό παράνομα πέρναγαν κι αυτοί. Ε, μετά... απ' τα σύνορα κανονικά... Ε, ήρθαν και πολλοί σαν οικογένεια απ' την αρχή, περισσότερο οι δικοί σας...

Την παραπάνω πρακτική και το μεταναστευτικό πρότυπο το επιβεβαιώνουν και τα ποσοτικά στοιχεία των υπηρεσιών, όπου οι αλβανοί μετανάστες εμφανίζονται να είναι εκείνοι που κατεξοχήν αιτήθηκαν και εξασφάλισαν άδεια παραμονής λόγω οικογενειακής επανένωσης.²³ Οι μετανάστες ενεργοποιώντας στο σημείο αυτό τη βιωμένη εμπειρία και τη μνήμη συμπεριφορών και δοκιμασμένων πρακτικών

του παρελθόντος επιλέγουν ένα πλαίσιο προσαρμογής και ένταξης με όρους που διατηρούν και αναπαράγουν την οικογενειακή και κοινωνική ευρύτερα συνοχή. Οι Αλβανοί, άλλωστε, ήταν συνδεδεμένοι με την κινητικότητα και τη μετανάστευση.²⁴ Οι περιοχές, π.χ., που βρίσκονται στα νότια των ελληνοαλβανικών συνόρων, η επαρχία Gjirokaster (Αργυρόκαστρου), τα χωριά της κοιλάδας του Δρίνου, της Κορυτσάς κ.λπ. γνώρισαν κατά τον 19ο αιώνα και ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα. Αναλυτικότερα, ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι μετανάστες είχαν προορισμό την Κωνσταντινούπολη και την Αίγυπτο για να γίνουν κρεοπώλες και κηπουροί, ενώ στη συνέχεια το ρεύμα κατευθύνθηκε κυρίως προς την Αθήνα, τις ΗΠΑ αλλά και σε άλλους τόπους. Κατά βάση, η αλβανική μετανάστευση δεν διέφερε από αυτήν των υπόλοιπων πληθυσμών των όμορων ελληνικών περιοχών και ειδικότερα της Ηπείρου και της Μακεδονίας, ούτε ως προς τα κίνητρα, τους προορισμούς, τις πρακτικές, τους στόχους και τις εμπειρίες ούτε και ως προς τα πολιτισμικά της περιεχόμενα. Όπως διαπιστώνει και ο Gilles de Raper, αναφερόμενος στη μετανάστευση της περιοχής Lunhereri, το συσσωρευμένο αλλού κεφάλαιο επενδυόταν από τους μετανάστες στον τόπο εκκίνησης, όπως συνέβαινε και στο Ζαγόρι²⁵ και στο Πωγώνι, και μετατρέποταν μάλιστα σε συμβολικό που αναλάμβανε να κατοχυρώνει το κοινωνικό πρόσωπο του κατόχου του, ενώ ταυτόχρονα βοηθούσε στην ανάπτυξη ενός ξεχωριστού πολιτισμού. Ο τελευταίος γίνεται αισθητός τόσο στο επίπεδο της υλικής κουλτούρας, της κοινωνικής ζωής και καθημερινότητας όσο και στο επίπεδο των συλλογικών αναπαραστάσεων.²⁶ Αυτή η μνήμη της προπολεμικής μεταναστευτικής εμπειρίας συνιστά συχνά για τους σύγχρονους μετανάστες ένα κατεξοχήν χρήσιμο παρελθόν που συμμετέχει με θετικό τρόπο στη διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητάς τους στο παρόν. Ερμηνεύει, εν ολίγοις, τη μετανάστευσή τους ως μια συνεχιζόμενη παράδοση, ως μια συνέχεια στις κοινωνικές αξίες και σχέσεις του τόπου τους.

Ο Θόδωρος από το Λισκοβίκι που έκανε δώδεκα μέρες να φτάσει από εκεί στη Λάρισα μου έλεγε ότι, όταν κάθονταν κάπου για να ξεκουραστούν ή να κρυφτούν, έλεγαν διάφορες ιστορίες για τους δικούς τους που είχαν πάει στην Κωνσταντινούπολη, ότι είχαν κι εκείνοι ταλαιπωρηθεί έτσι, όμως άξιζε τον κόπο γιατί γύρισαν πίσω καζαντισμένοι.

Έτσι λέει λέγαμε κι εμείς θα γυρίσουμε πλούσιοι... Πήγες ποτέ από μέσα; Εκεί να δεις σπίτια αρχοντικά και πλούτο που τον καζαντήσανε με την ξενιτιά, τότε που πάιναν και Τουρκία και Αίγυπτο κι ολούθε... Έρχονταν μαστόροι, απ' την Κολοηε (Πίνδο) και την Κορσε (Κορυτσά) κι έφκιαναν σπίτια σαν αυτά που είναι στο Ζαγόρι. Ζαγόρι και μέσα ίδιο πράμα.²⁷

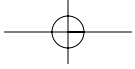
Οι Έλληνες ειδικότερα της Αλβανίας ενεργοποιούν αυτή τη μεταναστευτική μνήμη ως κοινή, μοιρασμένη μνήμη με αυτήν των Ηπειρωτών και γενικότερα των Ελλήνων, καθώς ως τον πόλεμο του '40 και ως το κλείσιμο των συνόρων που επέβαλε το αλβανικό καθεστώς, χωρίζοντας στα δύο τον γεωγραφικό, αλλά κυρίως τον κοινωνικό τόπο, οι σχέσεις στη βάση της συγγένειας, της κοινότητας, της εθνότητας ήταν ισχυρές²⁸ και κάποτε οι αποφάσεις κοινές.

Δεν είχαμε διαφορά... συγγενείς ήμασταν. Οι πατεράδες και των δύο μας ξενιτεύονταν... κι ο ένας, σα συγγενείς, πήγαινε κοντά στον άλλο, έπαιρνε το παιδί του για δλειά, τον αδελφό, έτσι γίνονταν κι έφερναν κι έκαναν τα σπίτια τους, έφκιαναν εκκλησές....

Τα στοιχεία οικειοποίησης και εξανθρωπισμού του χώρου είναι κατ' αρχάς η διάνοιξη των μονοπατιών ή η επαναανακάλυψή τους με τη βοήθεια, σε κάποιες περιπτώσεις, των ντόπιων, η ανάπτυξη επίσης μιας ξεχωριστής σηματοδότησης των μονοπατιών που πετυχαίνει την επικοινωνία και τη μετάδοση της πληροφορίας: σακούλες νάιλον πάνω σε δέντρα, λιθοσωριές, μια κάλτσα και παρακάτω μια άλλη, τα χαραγμένα πάνω στην πέτρα και στο ξύλο σημάδια, τα μεγάλα κομμάτια νάιλον, τα σκουπίδια, τα αποκαΐδια σε ένα κρησφύγετο ή τα γραφόμενα πάνω

στους τοίχους των απόμερων εκκλησιών ή στις εικόνες τους. Οι κάθε είδους υλικές ζημιές, που τα σημάδια τους στο χώρο και στον τόπο²⁹ ενίσχυαν το στερεότυπο του κακού Αλβανού. Έπειτα, η ξεχωριστή επικοινωνία με ήχους, με χαμηλόφωνες συνομιλίες, με χαμηλόφωνο επίσης τραγούδι. Οι πολλαπλές, τέλος, σχέσεις επικοινωνίας³⁰ και αντιπαλότητας που αναπτύσσουν με τους ντόπιους που συναντούν στο δρόμο τους. Διαπιστώνεται, ωστόσο, ότι ο «λαθρομετανάστης» που βίωσε τον πραγματικό χώρο αυτής της πορείας περισσότερο τον σκέπτεται, τον αντιλαμβάνεται και τον βιώνει ως τόπο τραγικό,³¹ καθώς ο φόβος, η κακουχία, το κυνηγητό, ο θάνατος πολλών,³² η εξαφάνιση άλλων τον ώθησαν συχνά σε μια απώλεια του κοινωνικού του προσώπου και σε ένα είδος αποπολιτισμού του.

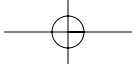
Συμπερασματικά, σημειώνεται ότι οι λάθρα στον τόπο και στο χρόνο μετακινούμενοι μετανάστες οικειοποιούνται και μετατρέπουν, έξω από τον μετασχηματιζόμενο τόπο των διαδρόμων της δύναμης και της εξουσίας, έναν άλλο χώρο, έναν τόπο άγριο και ένα χρόνο αντεστραμμένο για τα μέτρα της κανονικής ζωής, σε πεδίο δράσης, σε πολιτισμικό πλαίσιο και διαδικασία που συμμετέχει στη διαπραγμάτευση των διαφόρων διαβαθμίσεων της ταυτότητας, ατομικής και κοινωνικής. Ένα τέτοιο πεδίο δράσης είναι οι παράνομοι και οι κρυφοί δρόμοι τους, είναι και οι δρόμοι γενικά, οι άκρες, π.χ., των ελληνικών δρόμων, όπου στήνονται από τους Αλβανούς μνημεία και επιτύμβια³³ για εκείνους που χάνονται πάνω τους, τόποι, στην ουσία, μνήμης που συμμετέχουν στη διαδικασία διαμόρφωσης μιας πολιτισμικής ταυτότητας του υπερτοπικού, του ανοικτού, των δρόμων (εικόνα 6). Ταυτότητας επίσης διασυννοριακής, διατοπικής, που ακουμπά πάνω σε ένα ενεργοποιημένο παρελθόν δρόμων επικοινωνίας και σχέσεων μεταξύ των οικογενειών, κοινοτήτων και εθνοτικών ομάδων.³⁴ Τα ακραία όρια αυτής της επικοινωνίας μπορεί κανείς να τα συναντήσει εκεί όπου ο κυνηγός του λαθρομετανάστη και ο ίδιος ο μετανάστης συνδιαλέγονται σιωπηλά, εκεί που ο ένας κατανοεί τη θέση του άλλου και με τον τρόπο του μπορεί και να τη διευκολύνει.

Εικόνα 6

Κοίτα όλοι όσοι δουλεύουν στα ιχθυοτροφεία (40) κατάγονται από την Κονισπόλ. Πολλοί μπαينوβγαίνουν κάθε μέρα ή μένουν εδώ και πάνε μέσα το σαββατοκύριακο, τόσο κοντά είμαστε, ούτε δυο ώρες με τα πόδια... Τώρα οι περισσότεροι περνάνε από τον έλεγχο στο Μαυρομάτι. Κάποιοι παίρνουν το μονοπάτι... Μπορεί οι συνοριοφύλακες και να τους βλέπουν. Αυτούς που δουλεύουν, που τους βλέπουν κάθε μέρα δεν τους πιάνουν.

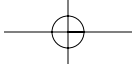
Ταυτόχρονα οι αλβανοί μετανάστες, μαζί με αυτή τη διασυνοριακή ταυτότητα, αναδεικνύονται σε κοινωνικά και δρώντα υποκείμενα που συνεχώς χτίζουν, ανανεώνουν ή συχνά συλλέγουν ταυτότητες από πολλαπλές πηγές ή αντικείμενα, δένοντάς τες συχνά με βαθιές αντιθέσεις. Ταυτότητες υβριδικές, οξείες ταυτότητες που αναπαριστούν πολύ περισσότερα περιεχόμενα από αυτό των εθνικοτήτων, εθνοτήτων, θρησκείας ή άλλων δομικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών. Σε κάθε πάντως περίπτωση, οι αλβανοί μετανάστες δεν υιοθετούν την ταυτότητα του «χαμένου», ακόμα κι αν ζουν κάτω από δραματικές συνθήκες.

Συμπερασματικά σημειώνεται ότι την ώρα που αναπτύσσεται ένα τεράστιο δίκτυο ευρωπαϊκών διαμετακομιστικών διαδρόμων,³⁵ που είναι συνυφασμένο με την οικονομική, πολιτική και πολιτιστική εξουσία και προβάλλεται επίσης ως ευκαιρία για συνολική οικονομική ανάπτυξη και ένταξη των επιμέρους κοινωνιών και της Ευρώπης στο σύνολό της, ένα τεράστιο κύμα ανθρώπων, προερχόμενο από τους τόπους που διασχίζουν και μετασχηματίζουν, ωθείται έξω από αυτούς και τους προορισμούς τους. Για μεγάλο τμήμα αυτού του μεταναστευτικού κόσμου το μοναδικό πεδίο δράσης του είναι τα ανεπίσημα και «παράνομα» μονοπάτια που ανοίγει πάνω στα παραμεθόρια ελληνικά βουνά, είναι η ζωή σε αυτά, είναι οι μικροί αγροτικοί δρόμοι και οι ώρες της νύχτας. Η ιδιοποίηση τελικά του φυσικού ελληνικού περιβάλλοντος από αυτούς τους μετανάστες και η μετατροπή του σε κοινωνικό και συμβολικό τόπο τους αναδεικνύει σε ιστορικά υποκειμένα ικανά να αντιδράσουν στις επιβαλλόμενες λογικές του εκσυγχρονισμού και της παγκοσμιοποίησης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλονται από μέρους μου στον αθόρυβο, αλλά ουσιαστικό ερευνητή της τοπικής ιστορίας και του πολιτισμού της Θεσπρωτίας Μιχάλη Μπασιάκο από τη Σαγιάδα που με βοήθησε σημαντικά στην εκεί επιτόπια έρευνα και μου διέθεσε την ερευνητική και βιωμένη του εμπειρία για τους αλβανούς μετανάστες της δεκαετίας του '90, όπως επίσης την καταγραμμένη εμπειρία του για τους κρυφούς δρόμους που οι τελευταίοι άνοιξαν και έπαιρναν προκειμένου να εισέλθουν στην Ελλάδα από το Ν. Θεσπρωτίας. Στον εκπαιδευτικό και μεταπτυχιακό φοιτητή Σπύρο Σήνδρο που με έμαθε να κινούμαι στον κόσμο του Earth Google και με βοήθησε σημαντικά στη χάραξη των κρυφών και ανεπίσημων μονοπατιών πάνω στους τηλεχάρτες του. Στον Gergi (Σπύρο εδώ) που στο δρόμο μας από Γιάννενα προς Τίρανα και πίσω ξεδίπλωσε πτυχές και εμπειρίες της ζωής του ως «λαθρομετάστη», ο οποίος στις αρχές της δεκαετίας

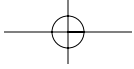
του '90 πέρασε κρυφά και αθέατα τα ελληνοαλβανικά σύνορα δώδεκα φορές. Όψις επίσης της εμπειρίας και της ταυτότητας του νόμιμου σήμερα μετανάστη με άδεια εργασίας και παραμονής, που ωστόσο δεν μπορεί να φέρει στην Ελλάδα την οικογένειά του. Ζει εδώ και δεκαεπτά χρόνια μόνος του και κάθε Παρασκευή βράδυ παίρνει το δρόμο για το... όπου ζει η γυναίκα του, τα τρία του παιδιά και οι γονείς του.

1 Ο όρος υπονοεί το παράνομο, κρυφό πέρασμα των συνόρων ή την παράνομη, τη χωρίς διαβατήρια έγγραφα είσοδο στη χώρα προορισμού. Υπονοεί επίσης τα διαφοροποιημένα επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων και των ταυτοτήτων που αναπτύσσονται από τα άτομα και τις ομάδες που ζουν και κινούνται «λάθρα», χωρίς άδεια παραμονής και εργασίας, χωρίς αναγνώριση από τις αρχές και την εξωτερική κοινωνία ταυτότητα.

2 Ενθαρρυντικό, γιατί η μετανάστευση δεν υπήρξε στο παρελθόν ένα αξιόπροσεκτο αντικείμενο μελέτης στην ανθρωπολογία. Η έλλειψη ερευνητικού ενδιαφέροντος συνδέθηκε με την κυριαρχία του δομολειτουργικού μοντέλου ανάλυσης και της μονοπολιτισμικής ιδεολογίας. Όπως επισημαίνει ο Hans Vermeulen, η ίδια η ιστορία της μετανάστευσης αναιρούσε από μόνη της την ιδεολογία της πολιτισμικής ομοιογένειας, αναδείκνυε επίσης ως ισχυρή την έννοια του εθνοτισμού και έθετε σε αμφισβήτηση τα κυρίαρχα μοντέλα ανάλυσης και τις συναφείς ιδεολογίες. Ως εκ τούτου δεν διαμόρφωνε ένα συμβατό με τις κυρίαρχες θεωρητικές προσεγγίσεις του δομολειτουργισμού ερευνητικό πεδίο. Ο ίδιος παρουσιάζει συνοπτικά την υπάρχουσα έρευνα και προτείνει έναν συγκεκριμένο τρόπο προσέγγισης και κατανόησης του όλο και περισσότερο αυξανόμενου φαινομένου της μετανάστευσης. Αναλυτικότερα, προτείνει τη συγκριτική και ιστορική προσέγγιση επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον σε τρία θεωρητικά θέματα που εστιάζουν α. στην έννοια του πολιτισμού – έννοια που εξηγεί τις διαφοροποιήσεις ως προς την κοινωνική κινητικότητα, β. στην έννοια της πολυπολιτισμικής κοινωνίας, και γ. στην έννοια του υπερεθνικισμού. Βλ. Vermeulen H. 2004:175-202.

3 Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ένα μέρος της ανθρωπολογικής έρευνας έχει στραφεί προς τη μελέτη, π.χ. των πολλαπλών μορφών της, στη μελέτη της πολυπολιτισμικότητας και την ανάδειξη της ετερότητας. Η στη μελέτη επίσης των στρατηγικών και πρακτικών ένταξης και γενικότερα στη μελέτη των πολλών και σύνθετων διασυνδέσεων που υπάρχουν ανάμεσα στη μετανάστευση και στη διαμόρφωση κοινοτήτων μεταναστών, πολιτισμών και εθνικών ταυτοτήτων στη χώρα υποδοχής. Για μια παρουσίαση των προσεγγίσεων βλ. συνοπτικά Τσιμιπρίδου 2004:141-173. Βλ. γενικότερα, Brettel 2000:97-135, Eade 1997, Petronoti 1998.

4 Βλ. κατ' αρχάς Lefebvre 1976. Από τη σχετικά πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Κουτατζόγλου 2000:41-42, Ποτηρόπουλος 2007:32-68,

όπου και η παρουσίαση των ανθρωπολογικών προσεγγίσεων του χώρου, Νιτσιάκος 2003.

5 Για μια συνοπτική παρουσίαση των διαφόρων προσεγγίσεων της σχέσης της σύγχρονης κινητικότητας με τη χωρική διάσταση, με τις έννοιες του τοπικού και του παγκόσμιου, την αποδόμησή τους, κ.λπ., βλ. Βα_ου – Χατζημικάλης 1997:23-28 και 204-208.

6 Βλ. ενδεικτικά για τη μελέτη των αφηγήσεων ζωής Langness – Grank 1985, Okely και Callaway 1992, Bertaux 1981, Perks – Thomson 1998. Και ειδικότερα για το θέμα της μετανάστευσης, Bertaux _ Wiame 1982, Benmayor και Skotnes 1994, Brettell 2003:24-25. Για την αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας και της μνήμης από την πλευρά της ανθρωπολογίας της μετανάστευσης στην Ελλάδα, βλ. επίσης ενδεικτικά Bada 2006:92-95, Νιτσιάκος 2003.

7 Βλ. Halbawachs 1980.

8 Για τα πολιτικά και εθνικά σύνορα της Αλβανίας και των όμορων χωρών, όπως επίσης και για πληροφορίες για τις εθνότητες στο εσωτερικό της, βλ. γενικά Beytulah Destani 1999.

9 Βείκου 2001:318-319.

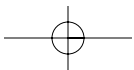
10 Για την πολιτική κατασκευή που χωρίζει με σύνορα τις ιστορικά προσδιορισμένες ενότητες βλ. συνοπτικά, Νιτσιάκος – Μάτζιος 2003:88-91.

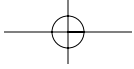
11 Δημητρίου 2002:104.

12 Περισσότερο από το 9-10% του πληθυσμού της είναι ξένοι μετανάστες και μετανάστριες και αυτό το ποσοστό είναι αρκετά υψηλότερο από αυτό των άλλων χωρών της νότιας Ευρώπης. Αναλυτικότερα, ως το 2004 ο συνολικός αλλοδαπός πληθυσμός (με συντηρητικούς υπολογισμούς) παράνομων μεταναστών υπολογίζεται ότι έφτασε συνολικά στο 1,15 εκατομμύρια (ήτοι 10,3%) του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας και από αυτό το ποσοστό η μεγάλη πλειονότητα παρέμεινε σε καθεστώς παρανομίας. Καθίσταται ενδεικτικό ότι μέχρι τις αρχές του προαναφερόμενου έτους, άδεια περιορισμένης παραμονής είχαν λάβει μόνο οι 509.000 μετανάστες και μετανάστριες. Βλ. ενδεικτικά Vermeulen 2004:178-79 και Baldwin-Edwards 2000. Γενικότερα, βλ. Ψημμένος 2001:95-126, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, Ψημμένος 1995 και Ψημμένος 1999.

13 Βλ. ενδεικτικά, Ψημμένος 2001, Ιωσηφίδης 2001:228-229. Για την ανάλυση πολλών στοιχείων που συνδέονται με τη δημογραφική, κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα της Ελλάδας ως χώρας υποδοχής μεταναστών βλ. Baldwin-Edwards 2000. Επίσης, Παύλου 2004:367-402.

14 Βλ. ενδεικτικά το Δελτίο Τύπου του Ελληνικού Παρατηρητηρίου των Συμφωνιών του Ελσίνκι της 18.3.1997 με θέμα «Η κατάσταση των αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα», όπου δημοσιοποιούνται τα συμπεράσματα της κοινής ερευνητικής αποστολής της Διεθνούς Ομοσπονδίας Ελσίνκι και της Αλβανικής Επι-

τροπής Ελσίνκι για την κατάσταση των αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα (από 12 μέχρι 17 Φεβρουαρίου 1997). Σε αυτό εκτιμάται ότι οι αλβανοί μετανάστες είναι περίπου 300.000- 400.000 και ότι όλοι βρίσκονται σε καθεστώς παρανομίας.

15 Βλ. Baldwin-Edwards 2000:23-24, 30 και Πίνακας 5.

16 Πρβλ. Βέικου, ό.π., σ. 317.

17 Παύλου 2004:373.

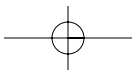
18 Σε γενικές γραμμές η ασκούμενη μεταναστευτική πολιτική της χώρας προωθεί με περιορισμένο τρόπο τις διαδικασίες νομιμοποίησης και ένταξης γενικότερα των μεταναστών, ενώ η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της εφαρμοζόμενης πολιτικής οδηγεί στην άποψη ότι η τελευταία αναπαράγει εν πολλοίς και συντηρεί την παράνομη μετανάστευση (Baldwin-Edwards 2000:23_ πρβλ. Παύλου 2004: 367-402. Στην ουσία πρόκειται για μια συνυφασμένη, εγγενή με τους όρους ανάπτυξης ενός σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους πρακτική για την παραγωγή μιας ελαστικής, εξαρτημένης και φτηνής εργατικής δύναμης. Ήδη από ένα σύνολο οικονομικών και κοινωνικών ερευνών αλλά και από το συλλογικό σώμα, όταν αυτό υπερβαίνει τα αλβανοφοβικά στερεότυπα, οι εργαζόμενοι μετανάστες χαρακτηρίζονται «ως χρυσάφι» για τη χώρα». Ενδεικτικά βλ. Παύλου 2004:61. Σχετικές εκτιμήσεις κάνει και ο ημερήσιος τύπος. Βλ. ενδεικτικά την εφημερίδα *Η Καθημερινή* 4.12.2003, σ. 26. Επίσης, *Η Καθημερινή*, 17.12.2006. Για τον καθοριστικό και πολύπλευρο ρόλο που έχουν οι ξένοι μετανάστες στην αναζωογόνηση, π.χ., της αγροτικής οικονομίας και στις ριζικές αλλαγές και ανακατατάξεις που βιώνει ο αγροτικός κόσμος σήμερα, βλ. ενδεικτικά Πέτρου 2005.

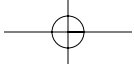
19 Επισημαίνεται ότι ένα σημαντικό ποσοστό έχει εξασφαλίσει άδεια παραμονής λόγω επανένωσης των οικογενειών. Πρόκειται για μια επιδίωξη που οι αριθμοί δείχνουν ότι προσδιορίζει κυρίως τους αλβανούς μετανάστες. Ενδεικτικό άλλωστε στοιχείο αποτελεί το ότι υπάρχει ταχύτατη αύξηση του αριθμού των αλβανών μαθητών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ένας αριθμός δε από αυτούς γεννήθηκε στην Ελλάδα υπολογίζεται ότι καλύπτουν το 85% επί του συνολικού ποσοστού των αλλοδαπών μαθητών (Baldwin-Edwards 2002:21-22).

20 Δημητρίου 2002: «Μονάχα όταν κάναμαν ζυγιές και τραγουδάγαμε, μας ήθελαν. Τους άρεσε όπως το κλώθαμαν όλοι μαζί, τάξεραν κι αυτοί τα τραγούδια. Μονάχα τότε έλεγα ότι ήμασταν μια φλέβα».

21 Ένας άλλος παραπλήσιος δρόμος είναι μέσω της Πλωγωνιανής και του Δελβινακιού-Πωγώνι, πέφτουν στο χωριό Λίμνη και μετά στο Καλπάκι.

22 Καταυλισμοί οργανώθηκαν στη Σαγιάδα, στους Φιλιάτες, στα Δολιανά, στο Δελβινάκι και αλλού για την υποδοχή κυρίως των «βορειοηπειρωτών φυγάδων», όπως αποκαλούνταν. Σύντομα, ωστόσο, μεγάλα τμήματα του αλβανικού πληθυσμού ακολούθησαν τον ίδιο δρόμο, αναζητώντας καλύτερη ζωή.

Βλ. ενδεικτικά, *Ελευθεροτυπία* 5.1.1991 και 25.1.1991. Γενικότερα, βλ. King, Iosifidis, Myribili 1998: 157-77.

23 Πρβλ. Bada 2006, σ. 97, όπου διαπιστώνεται ότι το πρότυπο της γυναίκας που παραμένει πίσω και προετοιμάζει την έξοδο των αντρών εμφανίζεται ισχυρό και στην Ελλάδα ως την προπολεμική περίοδο. Κατά βάση, η πλειονότητα των γυναικών συνέδεε την όποια απόφαση μετανάστευσής τους με την οικογένεια. Υπήρχε μια υποχρέωση να κρατήσουν την οικογένεια ενωμένη και να συμβάλουν με κάθε τρόπο και θυσία σε αυτό. Πρβλ. Green 2004:142.

24 Βλ. γενικότερα de Raper 2003: 98-100, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

25 Πρβλ. Μπάδα 2003:57-71.

26 Βλ. de Raper 2003:100-102.

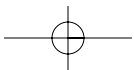
27 Σε ένα διαφορετικό, ωστόσο, συμπέρασμα καταλήγει η συγκριτική έρευνα που πραγματοποίησαν οι Ψημμένος και Κασιμάτη, όπου οι αλβανοί μετανάστες εμφανίζονται να ερμηνεύουν τη μετανάστευση ως αναζήτηση κοινωνικών αξιών και σχέσεων κοινοτικής αλληλεγγύης που στη δική τους κοινότητα βρίσκονταν σε σημείο κρίσης, ενώ αντίθετα οι πολωνοί μετανάστες ερμηνεύουν τη μετανάστευσή τους ως συνέχεια των αξιών και των προσδοκιών του τόπου εκκίνησης τους. Πρβλ. Ψημμένος 2003:7, και γενικότερα Κασιμάτη 2003. Θεωρώ ότι ισχύουν και οι δύο στάσεις και ερμηνείες, στο βαθμό που αναγνωρίζουμε ότι γενικότερα οι κοινωνικές ομάδες, και πολύ περισσότερο οι μετανάστες, βρίσκονται σε μια συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης της ταυτότητάς τους και προσδιορισμού του «ανήκειν».

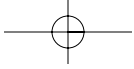
28 Εξάίρετα σκιαγραφεί την ανθρωπογεωγραφία του χώρου και των διασυννοριακών σχέσεων ο Σωτήρης Δημητρίου στο μυθιστόρημα *Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου*, Αθήνα (1993, 1998), Κέδρος.

29 Καθίσταται ενδεικτικό ότι οι διαδρομές που χρησιμοποιήθηκαν από μεγάλο ποσοστό «λαθρομεταναστών» φέρουν και τα εντονότερα σημάδια της υλικής και όχι μόνο καταστροφής. Πρόκειται για τους δρόμους που περνούσαν κοντά από Στρατίνιτσα, Άνω-Κάτω Λάβδανη, Φωτεινό, Δεσποτικό.

30 Που προωθούσε, π.χ., η εκατέρωθεν έκφραση της κοινής μουσικής παράδοσης σε τυχαίες ή επιλεγμένες στιγμές ή η διαπίστωση ότι βίωσαν και βιώνουν την εμπειρία του ίδιου φυσικού χώρου και του κοινού πολιτισμικού παρελθόντος.

31 Πρβλ. Ελεφάντης 2000 και 2002, όπου αποτυπώνεται η πραγματικότητα και η πρόσληψη του βουνού ως ανέκαθεν τραγικού, ανέκαθεν έτοιμου να στεγάζει την αντίσταση, την ανυπακοή και επομένως τις συνέπειές τους. Ο ίδιος επισημαίνει «ότι είχε μια τραγικότητα η ζωή σ' αυτά, ακόμα και στα χρόνια της ειρήνης, που δεν ήταν πολλά. Μόνο μ' αυτή την αίσθηση του τραγικού μπορούμε να ιστορήσουμε τη ζωή στα βουνά». Βλ. γενικότερα για τις διάφορες πραγματικό-

τητες και προσλήψεις του ορεινού χώρου, τις νέες προοπτικές για την ανάπτυξη και την αναστροφή της περιθωριοποίησής του, στην οποία συμβάλλουν σημαντικά και οι αλβανοί μετανάστες, Λουλούδης 2003:36-56 .

32 Βλ. ενδεικτικά από την εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* 16.1.2003:

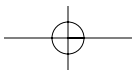
Νεκροί βρέθηκαν χθες οι τρεις από τους τέσσερις Αλβανούς που αγνοούσαν στην Καστοριά. Τους αγνοούμενους λαθρομετανάστες, που είχαν χαθεί μέσα στην κακοκαιρία την περασμένη Παρασκευή, ενώ επιχειρούσαν να περάσουν παράνομα στη χώρα μας, αναζητούσαν από την πρώτη στιγμή οι ομάδες διάσωσης.

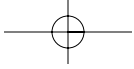
Στις 10 του μηνός, οι αλβανικές αρχές, μέσω του αστυνομικού τμήματος Κρυσταλλοπηγής Φλώρινας, ενημέρωσαν την ελληνική αστυνομία ότι: τέσσερις Αλβανοί λαθρομετανάστες εξαφανίστηκαν στο όρος Γράμμος λόγω των κακών καιρικών συνθηκών. Χάθηκαν μέσα στα χιόνια και το κρύο.

Στις τρεις προηγούμενες αναζητήσεις, που έγιναν στο βουνό, δεν υπήρξε αποτέλεσμα. Χθες συνεργεία αποτελούμενα από αστυνομικούς, πυροσβέστες, εθελοντές, καθώς και συγγενείς και φίλους των Αλβανών με τη συνδρομή ειδικά εκπαιδευμένων σκύλων της ΕΛ.ΑΣ. ανακάλυψαν τα πτώματα. Στη θέση «Περήφανο» του Γράμμου βρέθηκαν νεκροί οι: Άνι Μπέγκα, 22 χρόνων, Έλιντον Ντόζα, 18 χρόνων, και Νέκι, 40 χρόνων, αγνώστων λοιπών στοιχείων ταυτότητας. Παρά τις εκτεταμένες έρευνες δεν στάθηκε δυνατό να βρεθούν ίχνη για τον τέταρτο της παρέας, τον 18χρονο Ταφάζι Μπεσμίρ, ο οποίος αναζητείται.

Οι σοροί των Αλβανών μεταφέρθηκαν στη Λάρισα για νεκροψία, ενώ όλες οι εκτιμήσεις δείχνουν ότι ξεψύχησαν από το ψύχος. Υπενθυμίζεται ότι την Κυριακή βρέθηκε νεκρός ένας ακόμα Αλβανός 16 χρόνων στα ελληνοαλβανικά σύνορα.

33 Κατά την τελευταία δεκαπενταετία όλο και πιο συχνά στήνονται στις άκρες των κεντρικών δρόμων ατομικά μνημεία Αλβανών που χάθηκαν κυρίως σε τροχαία ατυχήματα. Συνήθως είναι μαρμάρινες κατασκευές που έχουν τη φωτογραφία του θανόντα, την ημερομηνία θανάτου και ενδεχομένως τα σημεία που δηλώνουν τη θρησκευτική του ταυτότητα. Η ίδια πρακτική έχει αναπτυχθεί και στο κεντρικό οδικό δίκτυο της Αλβανίας. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις τοποθετούνται μόνο λουλούδια, η φωτογραφία, το όνομα του θανόντα κ.λπ. Σαφώς πρόκειται για την ανάπτυξη μιας νέας εθιμικής συμπεριφοράς που απαντά μέσω της μνήμης στον αιφνιδιασμό του ξαφνικού και αδικαιολόγητου θανάτου, του θανάτου δηλαδή των τροχαίων με τον οποίο δεν ήταν εξοικειωμένοι. Η πολιτισμική αυτή πρακτική και το νόημά της έχει επεκταθεί, όπως μου έθεσε υπόψη μου η Ανδρομάχη Οικονόμου, και την ευχαριστώ θερμά, και στους Έλληνες. Από μια άλλη ωστόσο άποψη πρόκειται για πρακτική που συμβαδίζει με την πραγματικότητα και τη διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας του παντού και πουθενά που προσδιορίζει τον μετανάστη.

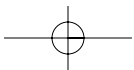

34 Πρβλ. Νιτσιάκος – Μάντζιος 2003:96-97.

35 Ένας από αυτούς τους transit διαδρόμους είναι, π.χ., ο διάδρομος οκτώ, επονομαζόμενος ως διάδρομος της Αδριατικής, ο οποίος ξεκινά από το Δυρράχιο, διασχίζει την Αλβανία, τις χώρες της Αδριατικής και φτάνει στην κεντρική Ευρώπη. Σύμφωνα με πρόσφατα δημοσιεύματα του ηπειρωτικού τύπου φαίνεται ότι και η σχεδιασμένη σιδηροδρομική γραμμή Καλαμπάκα-Ιωάννινα-Ηγουμενίτσα αποτελεί τμήμα του Αδριατικού διαδρόμου, «ενός από τους τριάντα άξονες προτεραιότητας που περιλαμβάνονται στο ευρωπαϊκό δίκτυο μεταφορών». Όπως επισημαίνεται από πολιτικούς παράγοντες η ανάπτυξη συστήματος συνδυασμένων μεταφορών στο διάδρομο της Αδριατικής θα οδηγήσει στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των μεταφορών μεταξύ Ελλάδας και Ευρωπαϊκής Ένωσης (βλ. εφημ. *Η Έρευνα*, 15.10.2007). Ένα μέρος της ανθρωπολογικής έρευνας επιχειρεί να μελετήσει τις μεταβαλλόμενες σχέσεις ανάμεσα στον ριζικά μετασχηματιζόμενο χώρο και τόπο και στα κοινωνικά σύνολα που τον κατέχουν και τον διαχειρίζονται ως τώρα. Το θέμα αποτέλεσε αντικείμενο της εργασίας της G. Prato που παρουσιάστηκε στο συνέδριο με θέμα «Αστική ζωή και κουλτούρα στη νοτιοανατολική Ευρώπη» που διοργάνωσε η Διεθνής Οργάνωση για την Ανθρωπολογία της νοτιοανατολικής Ευρώπης (InASEA) στο Βελιγράδι τον Μάρτιο του 2005. Η πολύπλευρη εξέταση του θέματος επιχειρήθηκε επίσης και στο συνέδριο που διοργάνωσε στα Τίρανα (27-31 Αυγούστου 2007) η Επιτροπή για την Αστική Ανθρωπολογία της Διεθνούς Ένωσης των Ανθρωπολογικών και Εθνολογικών Επιστημών (IUAES), με τον ενδεικτικό τίτλο «Urban Identity, Power and Space: The Case of Trans-European Corridors».

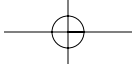
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bada, K., 2006, «Revealing the historicity of migrant women. Moving from mountainous areas to the provincial urban centers of Greece. The case of Agrinio», *Ethnologia Balkanika* 10, σσ. 91-108.
- Baldwin-Edwards, M., 2000, «Semi-reluctant hosts: Southern Europe's ambivalent response to immigration», *Brown Journal of Worlds Affairs* 8/2.
- Ba_ου, Ν. – Κ. Χατζημιάλης, 1997, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Αθήνα: Εξάντας.
- Baldwin-Edwards, M. (επιστ. υπεύθυνος), 2000, Έκθεση. Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα. Μελέτη για λογαριασμό του ΙΜΕΠΟ από το μεσογειακό παρατηρητήριο μετανάστευσης, ΙΑΔΑΠ.

- Βείκου, Μ., 2001, «Η επιτελεστική κατασκευή της εθνοτικής ταυτότητας. Ελληνοαλβανοί μετανάστες και η καθημερινή τους εμπειρία στη γειτονιά μιας ελληνικής πόλης», στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παρσάνογλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Benmayor, R. και A. Skotnes (επιμ.), 1994, *Migration and Identity*, Οξφόρδη: International Yearbook of Oral History and Life Stories.
- Bertaux, D. (επιμ.), 1981, *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, Μπέβερλυ Χιλς – Καλιφόρνια: Sage.
- Bertaux, D. – I. Wiame, 1982, «The life history approach to the study of internal migration», στο P. Thompson και N. Burchardt (επιμ.), *Our Common History*, Λονδίνο: Pluto Press.
- Brettell, C., 2003, *Anthropology and Migration. Essays on Transnationalism, Ethnicity, and Identity*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη: Altamira Press.
- Brettell, Car. B., 2000, «Theorizing migration in Anthropology: The social construction of networks, identities, communities an global spaces», στο Car. B. Brettell – F. Hollifield (επιμ.), *Migration Theory: Talking across Disciplines*, Νέα Υόρκη: Routledge, σσ. 97-145.
- Beytulah Destani, B. (επιμ.), 1999, *Albania and Kosovo. Political and Ethnic Boundaries 1867-1946*, Archive Editions.
- Δημητρίου, Σ., 2002, *Τους τα λέει ο Θεός*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- , 1993, 1998, *Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου*, Αθήνα: Κέδρος.
- de Raper Gilles, 2003, «Διασυνοριακές μετακινήσεις προς την Ήπειρο από τα χωριά της νότιας Αλβανίας», *Γεωγραφίες* 5, σσ. 98-100.
- Eade, J., 1997, *Living the Global City: Globalisation as Local Process*, Λονδίνο: Routledge.
- Ελεφάντης, Α., 2000, *Η ιστορία του παππού μου*, Αθήνα: Πόλις.
- , 2002, «Τα βουνά, στα ίχνη μιας τραγικής ζωής», *Ο Πολίτης*, 98.
- Halbawachs, M., 1980, *The Collective Memory* [1950], Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Harper and Row.
- Ιωσηφίδης, Θ., 2001, «Συνθήκες εργασίας τριών μεταναστευτικών ομάδων στην Αθήνα», στο Αθ. Μαυράκης, Δ. Παρσάνογλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κασιμάτη, Κ. (επιμ.), 2003, *Πολιτικές μετανάστευσης και πολιτικές ένταξης: Η περίπτωση των αλβανών και πολωνών μεταναστών*, Αθήνα: Gutenberg.
- Καυτατζόγλου, Ρ., 2000, *Στη σκιά του Ιερού Βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ – Ελληνικά Γράμματα.
- King, R., Th. Iosifidis, L. Myribili, 1998, «A migrant's story: From Albania to Athens», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 24,1.

- Langness, L. – G. Grank (1985), *Lives; An Anthropological approach to biography*, Καλιφόρνια: Chandler and Sharp Publishers.
- Lefebvre, H., 1976, *The Production of Space*, Οξφόρδη: Basil Blackwell.
- Λουλούδης, Λ, 2003, «Από το _τραγικό” στο _μαγικό” βουνό. Υπερτοπικές συνέργειες επιβίωσης της ορεινής κοινωνίας», *Γεωγραφίες* 5, σσ. 36-56.
- Μπάδα, Κ. (2003), «Η πολιτισμική ταυτότητα ως συνιστώσα της βιώσιμης ορεινής, ανάπτυξης. Το παράδειγμα του Ζαγοριού», *Γεωγραφίες* 5, σσ. 57-71.
- Νιτσιάκος, Β., (2003), *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα: Οδυσσεάς.
- , (2003), *Μαρτυρίες αλβανών μεταναστών*, Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Νιτσιάκος, Β. – Κ. Μάτζιος (2003), «Μετανάστευση και σύνορα. Η Ήπειρος μετά το 1990. Η περίπτωση της επαρχίας Κόνιτσας», *Γεωγραφίες* 5, σσ. 88-91.
- Okely, J. και H. Callaway (επιμ.), 1992, *Anthropology and Autobiography*, Λονδίνο: Routledge.
- Παύλου, Μ., 2004, «Η Ελλάδα της μετανάστευσης με αριθμούς», στο Μ. Παύλου – Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, ΚΕΜΟ, αριθ. 8, Αθήνα: Κριτική.
- Παύλου, Μ., 2004, «Οι μετανάστες _σαν κι εμάς”: όψεις της απόκρισης στο μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα», στο Μ. Παύλου – Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, ΚΕΜΟ, αριθ. 8, Αθήνα: Κριτική.
- Perks, R. – A. Thomson (επιμ.), 1998, *The Oral History Reader*, Λονδίνο: Rutledge.
- Petronoti, M. (1998), *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα: Πλέθρον, ΕΚΚΕ.
- Πέτρου, Μ., «Μετανάστες, γεωργική εργασία, και παραγωγοί. Πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και το οδοιπορικό των συμβιωτικών σχέσεων σε μια αγροτική κοινότητα», στο CD ROM με τα Πρακτικά Συνεδρίου αφιερωμένου στον Στάθη Δαμιανάκο με θέμα: «Αγροτική κοινωνία και πολιτισμός», Αθήνα 25-27 Μα_ου 2005.
- Ποτηρόπουλος, Π., 2007, *Πολιτισμικές ταυτότητες στην Πίνδο*, τόμ. Α-Β, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Τσιμπιρίδου, Φ., 2004, «Μετανάστες και πολιτισμός. Σκέψεις για την εννοιολόγηση και χρήση των αναλυτικών εργαλείων στο ζήτημα της μετανάστευσης», στο Μ. Παύλου – Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης*, Αθήνα: Κριτική – ΚΕΜΟ.

- Ψημμένος, Ι., 2001, «Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες στη μητροπολιτική Αθήνα», στο Μαρβάκης Αθ., Δ. Παρσάνογλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- , 1995, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια*, Αθήνα: Glorybook – Παπαζήσης.
- , 1999, *Μετανάστευση και εργασία: η δημιουργία νέων κοινωνικών χώρων*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- , 2003, «Δρόμοι μετανάστευσης και κοινωνικής ταυτότητας», *Γεωγραφίες* 5, σσ. 7-10.
- Vermeulen Hans, 2004, «Επιστροφή οίκοι με έμμεσο τρόπο. Η ανθρωπολογία της διεθνούς μετανάστευσης στην Ελλάδα: Μια πρόταση για μια ιστορική και συγκριτική προσέγγιση», στο *Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας. Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα*, Αθήνα, σσ. 175-202.

